

ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΑΡΕΟΠΑΓΙΤΟΥ

ΠΕΡΙ ΜΥΣΤΙΚΗΣ ΘΕΟΛΟΓΙΑΣ

Πρός Τιμόθεον

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α΄

Τίς ὁ θεῖος γνόφος.

§ I. Τριάς ὑπερούσιε, καί ὑπέρθεε, καί ὑπεράγαθε, τῆς Χριστιανῶν ἔφορε θεοσοφίας, ἴθυνον ἡμᾶς ἐπὶ τὴν τῶν μυστικῶν λογίων ὑπεράγνωστον, καί ὑπερφαῆ καί ἀκροτάτην κορυφήν, ἔνθα τὰ ἀπλά, καί ἀπόλυτα, καί ἄτρεπτα τῆς θεολογίας μυστήρια, κατὰ τὸν ὑπέρφωτον ἐγκεκάλυπται τῆς κρυφιομύστου σιγῆς γνόφον, ἐν τῷ σκοτεινοτάτῳ τὸ ὑπερφανεστάτον ὑπερλάμποντα, καί ἐν τῷ πάμπαν ἀναφεῖ καί ἀοράτῳ τῶν ὑπερκάλων ἀγλαϊῶν ὑπερπληροῦντα τοὺς ἀνομμάτους νόας. Ἐμοὶ μὲν οὖν ταῦτα ἠϋχθῶ· σὺ δέ, ὦ φίλε Τιμόθεε, τῇ περὶ τὰ μυστικά θεάματα συντόνῳ διατριβῇ καί τὰς αἰσθήσεις ἀπόλειπε, καί τὰς νοεράς ἐνεργείας, καί πάντα αἰσθητά καί νοητά, καί πάντα οὐκ ὄντα καί ὄντα, καί πρὸς τὴν ἔνωσιν, ὡς ἐφικτόν, ἀγνώστως ἀνατάθητι τοῦ ὑπὲρ πᾶσαν οὐσίαν καὶ γνῶσιν· τῇ γάρ ἑαυτοῦ καί πάντων ἀσχέτῳ καί ἀπολύτῳ καθαρῶς ἐκστάσει πρὸς τὴν ὑπερούσιον τοῦ θεοῦ σκό-

ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΑΡΕΟΠΑΓΙΤΟΥ

ΠΕΡΙ ΜΥΣΤΙΚΗΣ ΘΕΟΛΟΓΙΑΣ

Στὸν Τιμόθεο

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄

Τί εἶναι ὁ θεῖος γνόφος

§ I. Τριάδα¹, πάνω ἀπὸ τὴν οὐσία καὶ τὴ θεότητα καὶ τὴν ἀγαθότητα, πού ἐφορεύεις τὴ γνώση τῶν χριστιανῶν γιὰ τὸ θεό, ὀδήγησέ μας στῶν μυστικῶν λογίων τὴν κορυφή τῶν κορυφῶν, πού ξεπερνᾷ τὴ γνώση καὶ τὸ φῶς! Ἐκεῖ τὰ ἀπλά καὶ ἀπόλυτα, καὶ ἀμετάτρεπτα μυστήρια τῆς θεολογίας, εἶναι σκεπασμένα μέσα στὸν πέρα ἀπὸ τὸ φῶς γνόφο τῆς κρυφοδίδακτης σιγῆς, πού μέσα στό ἀπόλυτο σκότος ξεπερνοῦν τὴ λάμψη τοῦ ἀξεπέραστα φωτεινοῦ καὶ μέσα στό ἀπόλυτα ἀνέγγιχτο² καὶ ἀόρατο ξεχειλίζουν τὰ δίχως ὕλικά μάτια πνεύματα ἀπὸ τίς πέρα ἀπὸ κάθε ὁμορφιά φωταύγειές τους. Αὐτὴ ἄς εἶναι ἡ προσευχή μου. Μὲ τὴ σειρά σου τώρα ἐσύ, ἀγαπητέ μου Τιμόθεε, κατὰ τὴν ἐπίμονη³ τριβὴ σου μὲ τὰ μυστικά θεάματα παράτησε τόσο τίς αἰσθήσεις ὅσο καὶ τίς λειτουργίες τοῦ νοῦ καὶ ὅλα τὰ αἰσθητά καὶ τὰ νοητά, καὶ ὅλα ὅσα εἶναι⁴ καὶ ὅσα δὲν εἶναι καὶ ὑψώσου χωρὶς βοήθεια τῆς γνώσης⁵ γιὰ τὴν ὄση εἶναι ἐφικτὴ ἔνωση μὲ ὅ,τι ξεπερνᾷ κάθε οὐσία καὶ κάθε γνώση. Γιατί μὲ τὴν ἐκστασὴ σου πού σέ ἀποκόπτει καὶ σέ ἐλευθερώνει ὀλοτέλα ἀπὸ ὅλα θ' ἀνεβεῖς

τους ἀκτῖνα, πάντα ἀφελῶν καί ἐκ πάντων ἀπολυθείς, ἀναχθήσῃ.

§ II. Τούτων δέ ὄρα, ὅπως μηδεὶς τῶν ἀμύητων ἐπακούσῃ· τούτους δέ φημι τούς ἐν τοῖς οὖσιν ἐνισχημένους, καί οὐδέν ὑπὲρ τὰ ὄντα ὑπερουσίως εἶναι φανταζομένους, ἀλλ' οἰομένους εἰδέναι τῇ καθ' αὐτούς γνώσει τὸν θέμενον σκότος ἀποκρυφῆν αὐτοῦ. Εἰ δέ ὑπὲρ τούτους εἰσὶν αἱ θεῖαι μυσταγωγίαι, τί ἂν τις φαίη περὶ τῶν μᾶλλον ἀμύστων, ὅσοι τὴν πάντων ὑπερκειμένην αἰτίαν καί ἐκ τῶν ἐν τοῖς οὖσιν ἐσχάτων χαρακτηρίζουσιν, καί οὐδέν αὐτὴν ὑπερέχειν φασὶ τῶν πλαττομένων αὐτοῖς ἀθέων καί πολυειδῶν μορφωμάτων, δέον ἐπ' αὐτῇ καί πάσας τὰς τῶν ὄντων τιθέναι καί καταφάσκειν θέσεις, ὡς πάντων αἰτία, καί πάσας αὐτάς κυριώτερον ἀποφάσκειν, ὡς ὑπὲρ πάντα ὑπερούσῃ, καί μὴ οἶεσθαι τὰς ἀποφάσεις ἀντικειμένας εἶναι ταῖς καταφάσεσιν, ἀλλὰ πολὺ πρότερον αὐτὴν ὑπὲρ τὰς στερήσεις εἶναι τὴν ὑπὲρ πᾶσαν καί ἀφαίρεσιν καὶ θέσιν;

§ III. Οὕτω γοῦν ὁ θεῖος Βαρθολομαῖός φησι, καὶ πολλὴν τὴν θεολογίαν εἶναι καὶ ἐλαχίστην· καὶ τὸ Εὐαγγέλιον πλατὺ καὶ μέγα, καὶ αὐθις συντετμημένον. Ἐμοὶ δοκεῖ ἐκεῖνο ὑπερφυῶς ἐννοήσας, ὅτι πολὺλόγος ἐστὶν ἡ ἀγαθὴ πάντων αἰτία, καὶ βραχύλεκτος ἅμα καὶ ἄλογος, ὡς οὔτε λόγον οὔτε νόησιν ἔχουσα, διὰ τὸ πάντων αὐτὴν ὑπερουσίως ὑπερκειμένην εἶναι, καὶ μόνοις ἀπερικαλύπτως, καὶ ἀληθῶς ἐκφαινομένην τοῖς καὶ τὰ ἐναγῆ πάντα καὶ τὰ καθαρὰ διαβαίνουσι, καὶ πᾶσαν πασῶν ἁγίων ἀκροτήτων ἀνάβασιν ὑπερβαίνουσι, καὶ πάντα θεῖα φῶτα, καὶ ἤχους, καὶ λόγους οὐρανίους ἀπολιμπάνουσι, καὶ εἰς τὸν γνόφον εἰσδουμένοις, οὐ ὄντως ἐστίν, ὡς τὰ λόγια φησὶν, ὁ πάντων ἐπέκεινα. Καὶ γὰρ οὐχ ἀπλῶς ὁ θεῖος Μωϋσῆς

α. Ψαλμ. 17,12.

στὴν ὑπερούσια λάμψη τοῦ θεοῦ σκότους τὰ πάντα ἀφαιρώντας καὶ ἀπὸ τὰ πάντα ἐλεύθερος.

§ II. Κοίταξε νὰ μὴν τ' ἀκούσει αὐτὰ κανένας ἀπὸ τούς ἀμύητους⁶. ἐννοῶ αὐτούς πού εἶναι ἐγκλωβισμένοι μέσα στὰ πράγματα καὶ δὲ φαντάζονται ὅτι ὑπάρχει κάτι πέρα ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ τῶν ὄντων ἀλλὰ πιστεύουν ὅτι τούς ἐπιτρέπει ἡ γνωστικὴ τους ἱκανότητα νὰ γνωρίσουν αὐτὸν «πού ἔκανε τὸ σκοτάδι κρυψῶνα γιὰ νὰ κρύβεται»^α. Ἄν τὰ θεῖα μυστήρια εἶναι πάνω ἀπὸ αὐτούς, τί νὰ πεῖ κανένας γιὰ τούς ἀκόμα πιὸ ἀμύητους, ὅσοι τὴν αἰτία πού ξεπερνᾷ τὰ πάντα τὴν χαρακτηρίζουν ἀκόμα κι ἀπὸ τὰ πιὸ τελευταῖα ὄντα καὶ ὑποστηρίζουν ὅτι δὲν ὑπερέχει καθόλου ἀπὸ τὰ ἄθεα καὶ πολυποίκιλα πλάσματα τῆς φαντασίας τους, ἐνῶ πρέπει σ' αὐτὴν ν' ἀποδίδομε ὅλα ὅσα ἀποδίδομε στὰ ὄντα, ἐπειδὴ εἶναι ἡ αἰτία ὄλων, καὶ ἐγκυρότερα, νὰ τὰ ἀρνούμαστε ἀπὸ αὐτὴν, ἐπειδὴ εἶναι πάνω ἀπὸ ὅλα· καὶ νὰ μὴ νομίζομε ὅτι οἱ ἀρνήσεις βρῖσκονται σ' ἀντίθεση⁷ μὲ τίς ἀποδόσεις ἀλλὰ ὅτι αὐτὴ εἶναι πολὺ πρὶν καὶ πολὺ πάνω ἀπὸ τίς στερήσεις, ἀφοῦ εἶναι πάνω ἀπὸ κάθε ἄρνηση καὶ θέση;

§ III. Μ' αὐτὸ τὸ νόημα ὁ θεϊκὸς Βαρθολομαῖος⁸ λέει ὅτι ἡ θεολογία εἶναι καὶ ἀπέραντη καὶ ἐλάχιστη καὶ τὸ Εὐαγγέλιο εἶναι πλατὺ καὶ μεγάλο ἀλλὰ καὶ σύντομο. Εἶχε νομίζω μὲ τρόπο ὑπερφυσικό ἐννοήσῃ, ὅτι ἡ ἀγαθὴ αἰτία τῶν ὄλων καὶ πολλοὺς λόγους χρειάζεται⁹ νὰ διατυπωθεῖ καὶ ταυτόχρονα λίγους ἢ καὶ καθόλου, ἀφοῦ μήτε λόγο ἔχει μήτε νόηση, ἐπειδὴ μὲ τρόπο ὑπερφυσικό ὑπερβαίνει τὰ πάντα καὶ φανερῶνεται καθαρὰ καὶ χωρὶς περικάλυμμα σ' ἐκείνους μόνο πού διασκελίζουν ὅλα τ' ἀκάθαρτα καὶ τὰ καθαρὰ καὶ ὑπερβαίνουν κάθε ἀνέβασμα ὄλων τῶν ἁγίων ἀκροτήτων¹⁰, πού ἀφήνουν πίσω τους ὅλα τὰ θεϊκὰ φῶτα καὶ τούς οὐρανίους ἤχους καὶ λόγους καὶ εἰσδύουν μέσα στό γνόφο, ὅπου στ' ἀλήθεια βρίσκεται, ὅπως λένε τὰ Λόγια, ὁ πέρ' ἀπ' ὅλα. Γιατί δὲν εἶναι

ἀποκαθαρθῆναι πρῶτον αὐτός κελεύεται, καί αὖθις τῶν μὴ τοιούτων ἀφορισθῆναι, καί μετὰ πᾶσαν ἀποκάθαρσιν ἀκούει τῶν πολυφώνων σάλπιγγων, ὁρᾷ φῶτα πολλά, καθαρὰς ἀπαστράπτοντα καί πολυχύτους ἀκτῖνας· εἶτα τῶν πολλῶν ἀφώρισται, καί κατὰ τῶν ἐκκρίτων ἱερέων ἐπὶ τὴν ἀκρότητα τῶν θείων ἀναβάσεων φθάνει. Κὰν τούτοις αὐτῷ μὲν οὐ συγγίνεται τῷ Θεῷ, θεωρεῖ δὲ οὐκ αὐτόν (ἀθέατος γάρ)· ἀλλὰ τὸν τόπον οὐ ἔστι. Τοῦτο δὲ οἶμαι σημαίνειν τὰ θεϊότατα καί ἀκρότατα τῶν ὁρωμένων καί νοουμένων ὑποθετικούς τινες εἶναι λόγους τῶν ὑποβεβλημένων τῷ πάντα ὑπερέχοντι. Δι' ὧν ἢ ὑπὲρ πᾶσαν ἐπίνοιαν αὐτοῦ παρουσία δείκνυται, ταῖς νοηταῖς ἀκρότησι τῶν ἀγιωτάτων αὐτοῦ τόπων ἐπιβατεύουσα· καί τότε καὶ αὐτῶν ἀπολύτεται τῶν ὁρωμένων καί τῶν ὁρώντων, καί εἰς τὸν γνόφον τῆς ἀγνωσίας εἰσδύνει τὸν ὄντως μυστικόν, καθ' ὃν ἀπομυεῖ πάσας τὰς γνωστικὰς ἀντιλήψεις, καί ἐν τῷ πᾶμπαν ἀναφεῖ καί ἀοράτῳ γίνεται, πᾶς ὧν τοῦ πάντων ἐπέκεινα, καί οὐδενός οὔτε ἑαυτοῦ οὔτε ἑτέρου, τῷ παντελῶς δὲ ἀγνώστῳ τῆς πάσης γνώσεως ἀνενεργησίᾳ, κατὰ τὸ κρεῖττον ἐνούμενος, καί τῷ μηδὲν γινώσκειν, ὑπὲρ νοῦν γινώσκων.

χωρὶς λόγο πού παίρνει διαταγή ὁ θεῖος Μωυσῆς νά ἀποκαθαρθεῖ αὐτός πρῶτα καί πάλι νά ἀποχωριστεῖ ἀπὸ τοὺς μὴ καθαρούς. Καί ἔπειτα ἀπὸ ὅλη αὐτὴ τὴν κάθαρση ἀκούει τίς πολύβουες σάλπιγγες, βλέπει φῶτα πολλά πού ἀκτινοβολοῦν καθαρὲς καί διάχυτες λάμπεις. Ἐπειτα ἀποχωρίστηκε ἀπὸ τοὺς πολλούς καί μὲ τοὺς ὀρισμένους ἱερεῖς φτάνει στὴν κορυφή τῶν θείων ἀναβάσεων. Ἐντούτοις δὲν ἀνταμώνει τὸν ἴδιο τὸ θεῶ οὔτε πού τὸν θεωρεῖ (γιατί εἶναι ἀθεώρητος)· βλέπει μόνο τὸν τόπο ὅπου ἦταν. Τοῦτο νομίζω σημαίνει ὅτι τὰ θεϊκότατα καί κορυφαῖα ἀπὸ ὅσα φαίνονται καί νοοῦνται εἶναι μερικοὶ ὑποθετικοί¹¹ λόγοι ἀπὸ ὅσους ἀποδίδονται σ' αὐτόν πού ξεπερνᾷ τὰ πάντα. Μ' αὐτούς δείχεται ἢ πάνω ἀπὸ κάθε ἐπίνοια παρουσία του, πού ἐπιβαίνει στὶς νοητὲς κορυφές τῶν πανάγιων τόπων του. Καί τότε ἀποσχετίζεται καί ἀπὸ ἐκεῖνα πού βλέπονται καί ἀπὸ αὐτοὺς πού βλέπουν καί εἰσδύει στὸν πραγματικὰ μυστικὸ, στό γνόφο¹² τῆς ἀγνωσίας· ἐκεῖ ἀποκλείοντας ὅλες τίς γνωστικὲς λειτουργίες εἰσέρχεται στό ὀλότελα ἀνέγγιχτο καί ἀόρατο, ἐπειδὴ παραδίνεται ὀλόκληρος στὸν πέρα ἀπὸ ὅλα καί δὲν εἶναι κανενός, οὔτε τοῦ ἑαυτοῦ του οὔτε τοῦ ἄλλου· καί μὲ τὸ σταμάτημα τῆς λειτουργίας τῆς γνώσης ἐνώνεται πνευματικά¹³ μὲ τὸν ὀλότελα ἀγνώστο καί τὸν γνωρίζει πάνω ἀπὸ νοητὴ λειτουργία μὲ τὸ νά μὴ γνωρίζει τίποτα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β΄

Πῶς δεῖ καί ἐνοῦσθαι, καί ὕμνους ἀνατιθέναι τῷ πάντων αἰτίῳ,
καί ὑπέρ πάντα.

Κατά τοῦτον ἡμεῖς γενέσθαι τόν ὑπέρφωτον εὐχόμεθα γνόφον, καί δι' ἀβλεψίας καί ἀγνωσίας ἰδεῖν, καί γνῶναι τό ὑπέρ θεάν καί γνῶσιν αὐτό τό μή ἰδεῖν μηδέ γνῶναι· τοῦτο γάρ ἐστι τό ὄντως ἰδεῖν καί γνῶναι, καί τόν ὑπερούσιον ὑπερουσίως ὑμνήσαι διά τῆς πάντων τῶν ὄντων ἀφαιρέσεως, ὥσπερ οἱ αὐτοφυές ἄγαλμα ποιοῦντες, ἐξαιροῦντες πάντα τά ἐπιπροσθούντα τῇ καθαρᾷ τοῦ κρυφίου θεᾶ κωλύματα, καί αὐτό ἐφ' ἑαυτοῦ τῇ ἀφαιρέσει μόνη τό ἀποκεκρυμμένον ἀναφαίνοντες κάλλος. Χρή δέ, ὡς οἶμαι, τάς ἀφαιρέσεις ἐναντίως ταῖς θέσεσιν ὑμνήσαι· καί γάρ ἐκεῖνας μέν, ἀπό τῶν πρωτίστων ἀρχόμενοι, καί διά μέσων ἐπί τά ἔσχατα κατιόντες, ἐτίθεμεν· ἐνταῦθα δέ, ἀπό τῶν ἐσχάτων ἐπί τά ἀρχικώτατα τάς ἐπαναβάσεις ποιοῦμενοι, τά πάντα ἀφαιροῦμεν, ἵνα ἀπερικαλύπτως γνῶμεν ἐκείνην τήν ἀγνωσίαν, τήν ὑπό πάντων τῶν γνωστῶν ἐν πᾶσι τοῖς οὔσι περικεκαλυμμένη, καί τόν ὑπερούσιον ἐκεῖνον ἰδῶμεν γνόφον, τόν ὑπό παντός τοῦ ἐν τοῖς οὔσι φωτός ἀποκρυπτόμενον.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄

Πῶς πρέπει νά γίνηται ἡ ἐνωσή μας
καί ν' ἀπευθύνομε ὕμνους στόν αἴτιο ὄλων
καί τόν πέρ' ἀπ' ὄλα.

§ I. Σ' αὐτόν τό γνόφο πού ξεπερνᾶ τό φῶς εὐχόμεσθε νά βρεθοῦμε καί χωρίς νά βλέπομε καί χωρίς νά γνωρίζομε, νά δοῦμε καί νά γνωρίσομε¹⁴ τό πάνω ἀπό ἴδωμα καί γνώση, αὐτό πού δέν εἶναι οὔτε ἴδωμα οὔτε γνώση. Γιατί ἔτσι μπορούμε νά θεαστοῦμε καί νά γνωρίσομε πραγματικά καί νά ὑμνήσομε τόν ὑπερούσιο ὑπερούσια, ἀφαιρώντας ὄλα τά ὄντα. Τοῦτο εἶναι παρόμοιο μέ τό ἔργο ἐκείνων πού φτιάχνουν ἀτόφιο ἄγαλμα, ἀφαιρώντας ὄλα τά ἐμπόδια πού ἐπιπροσθοῦν στήν καθαρῇ θεᾷ τῆς κρυμμένης μορφῆς καί μέ μόνη τήν ἀφαίρεση ἀποκαλύπτουν τό μέσα σ' αὐτό κρυμμένο γνήσιο κάλλος. Κι ὅπως νομίζω πρέπει νά ἐρμηνεύσομε τίς ἀφαιρέσεις ἀντίθετα ἀπό ὅ,τι τίς θέσεις¹⁵. Γιατί θέτομε τίς θέσεις ξεκινώντας ἀπό τά πρῶτα-πρῶτα καί περνώντας ἀπό τά μεσαῖα κατεβαίνομε στά τελευταῖα· ἐνῶ ἐδῶ ἐπιχειρώντας μιά ἀνάβαση ἀπό τά τελευταῖα στά πρῶτα-πρῶτα, ἀφαιροῦμε τά πάντα, ὥστε χωρίς περικάλυμμα νά γνωρίσομε ἐκείνη τήν ἀγνωσία πού μέσα σέ ὄλα τά ὄντα τήν περικαλύπτουν¹⁶ ὄλα ὅσα μπορούν νά γνωσθοῦν καί νά δοῦμε ἐκεῖνο τόν ὑπερούσιο γνόφο, πού τόν κρύβει ὄλο τό φῶς πού ὑπάρχει μέσα στά ὄντα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ΄

Τίνες αἱ καταφατικαὶ θεολογίαι, τίνες αἱ ἀποφατικαί.

Ἐν μὲν οὖν ταῖς θεολογικαῖς ὑποτυπώσεσι τὰ κυριώτατα τῆς καταφατικῆς θεολογίας ὑμνήσαμεν πῶς ἡ θεία καὶ ἀγαθὴ φύσις, ἐνικὴ λέγεται, πῶς τριαδική· τίς ἡ κατ' αὐτὴν λεγομένη πατρότης τε καὶ υἰότης· τί βούλεται δηλοῦν ἡ τοῦ Πνεύματος θεολογία· πῶς ἐκ τοῦ αὐλοῦ καὶ ἀμεροῦς ἀγαθοῦ τὰ ἐγκάρδια τῆς ἀγαθότητος ἐξέφυ φῶτα, καὶ τῆς ἐν αὐτῷ, καὶ ἐν ἑαυτοῖς, καὶ ἐν ἀλλήλοις συναϊδίου τῆ ἀναβλαστήσει μονῆς ἀπομεμένηκεν ἀνεκφοίτητα· πῶς ὁ ὑπερούσιος Ἰησοῦς ἀνθρωποφυϊκαῖς ἀληθείαις οὐσίωται· καὶ ὅσα ἄλλα πρὸς τῶν Λογίων ἐκπεφασμένα κατὰ τὰς θεολογικὰς ὑποτυπώσεις ὑμνεῖται. Ἐν δὲ τῷ Περί θείων ὀνομάτων, πῶς ἀγαθός ὀνομάζεται, πῶς ὦν, πῶς ζωὴ καὶ σοφία, καὶ δύναμις, καὶ ὅσα ἄλλα τῆς νοητῆς ἐστι θεωνομίας· ἐν δὲ τῇ Συμβολικῇ θεολογίᾳ, τίνες αἱ ἀπὸ τῶν αἰσθητῶν ἐπὶ τὰ θεῖα μετωνομῖαι· τίνες αἱ θεῖαι μορφαί, τίνα τὰ θεῖα σχήματα, καὶ μέρη, καὶ ὄργανα, τίνες οἱ θεῖοι τόποι, καὶ κόσμοι, τίνες οἱ θυμοί, τίνες αἱ λῦπαι, καὶ αἱ μῆνιδες, τίνες αἱ μέθαι καὶ αἱ κραιπάλαι, τίνες οἱ ὄρκοι, καὶ τίνες αἱ ἀραιί, τίνες οἱ ὕπνοι, καὶ τίνες

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ΄

Ποιοὶ εἶναι οἱ καταφατικοὶ λόγοι περὶ Θεοῦ καὶ ποιοὶ οἱ ἀποφατικοί¹⁷.

Στὶς Θεολογικὴς Ὑποτυπώσεις ὑμνήσαμε τὰ βασικότερα σημεῖα τῆς καταφατικῆς θεολογίας. Δηλαδή· πῶς ἡ θεία φύσις λέγεται ἀγαθὴ καὶ ἐνικὴ καὶ πῶς τριαδική· τί σημαίνει ἡ πατρότητα καὶ ἡ υἰότητα πού τῆς ἀποδίδομε· τί νόημα ἔχει ἡ ἀπόδοση θεότητος στό Πνεῦμα· πῶς ἀπό τό αὐλο καὶ ἀσύνθετο ἀγαθὸ βλάστησαν τὰ ἐνδόμυχα φῶτα τῆς ἀγαθότητος καὶ παρόλη αὐτὴ τὴν ἀναβλάστησὴ τους παρέμειναν χωρὶς νά ξεφύγουν ἀπό τὴ συναΐδια παραμονή τους μέσα σ' αὐτό καὶ μέσα στόν ἑαυτό τους καὶ μεταξύ τους· πῶς ὁ ὑπερούσιος Ἰησοῦς ἔλαβε στήν οὐσία του ἰδιότητες πού ἀνήκουν ἀληθινά στήν ἀνθρώπινη φύσις καὶ ὅσα ἄλλα φανερωμένα ἀπό τὰ Λόγια ὑμνοῦνται στὶς Θεολογικὴς Ὑποτυπώσεις. Στό σύγγραμμά μας πάλι Περί τῶν θείων ὀνομάτων ἐξηγοῦμε πῶς ὀνομάζεται ἀγαθός, πῶς ὀνομάζεται ὑπάρχων, πῶς ζωὴ καὶ σοφία καὶ δύναμη καὶ ὅσα ἄλλα νοητὰ ὀνόματα ἀναφέρονται στό θεό. Στὴ Συμβολικὴ τῶρα Θεολογία ἐξηγοῦμε ποιές ἀπὸ τίς ὀνομασίες τῶν αἰσθητῶν ἀποδίδονται μεταφορικά στά θεῖα, ποιές εἶναι οἱ θεϊκὴς μορφές, ποιὰ τὰ θεῖα σχήματα, τὰ θεῖα μέρη καὶ ὄργανα, ποιοὶ οἱ θεῖοι τόποι καὶ κόσμοι, τί εἶναι οἱ θυμοί, οἱ λύπες, οἱ μνησικακίες, τί εἶναι τὰ μεθύσια καὶ οἱ κραιπάλες, τί εἶναι οἱ ὄρκοι καὶ οἱ κατάρες, τί σημαίνουν οἱ ὕπνοι καὶ τὰ ξυπνήματα καὶ ὅσες ἄλλες ἱεροφάνταστες μορφές περι-

αἱ ἐγρηγόρσεις, καί ὄσαι ἄλλαι τῆς συμβολικῆς εἰσι θεο-
τυπίας ἱερόπλαστοι μορφώσεις. Καί σε οἶομαι συνεωρα-
κέναι, πῶς πολυλογώτερα μᾶλλον ἐστι τὰ ἔσχατα τῶν
πρώτων καί γάρ ἐχρῆν τὰς θεολογικάς ὑποτυπώσεις, καί
τὴν τῶν θείων ὀνομάτων ἀνάπτυξιν βραχυλογωτέραν εἶναι
τῆς Συμβολικῆς θεολογίας. Ἐπεὶπερ ὄσῳ πρὸς τὸ ἄναντες
ἀνανεύομεν, τοσοῦτον οἱ λόγοι ταῖς συνόψεσι τῶν νοητῶν
περιστέλλονται· καθάπερ καί νῦν εἰς τὸν ὑπὲρ νοῦν εἰσδύ-
νοντες γνόφον, οὐ βραχυλογίαν. ἀλλ' ἀλογίαν παντελεῆ
καί ἀνοησίαν εὐρήσομεν. Κἀκεῖ μὲν ἀπὸ τοῦ ἄνω πρὸς τὰ
ἔσχατα κατιῶν ὁ λόγος, κατὰ τὸ ποσὸν τῆς καθόδου,
πρὸς ἀνάλογον πλῆθος ἠϋρύνετο· νῦν δέ, ἀπὸ τῶν κάτω
πρὸς τὸ ὑπερκείμενον ἀνιῶν, κατὰ τὸ μέτρον τῆς ἀνόδου
συστέλλεται, καί μετὰ πᾶσαν ἀνοδὸν ὄλος ἄφωτος ἐστίν,
καί ὄλος ἐνωθήσεται τῷ ἀφθέγκτῳ. Διὰ τί δέ ὄλος, φῆς,
ἀπὸ τοῦ πρωτίστου θέμενοι τὰς θείας θέσεις, ἀπὸ τῶν
ἔσχατων ἀρχόμεθα τῆς θείας ἀφαιρέσεως; Ὅτι, τὸ ὑπὲρ
πᾶσαν τιθέντας θέσιν ἀπὸ τοῦ μᾶλλον αὐτῷ συγγενεστέ-
ρου, τὴν ὑποθετικὴν κατάφασιν ἐχρῆν τιθεῖν· τὸ δέ ὑπὲρ
πᾶσαν ἀφαιρέσιν ἀφαιροῦντας, ἀπὸ τῶν μᾶλλον αὐτοῦ
διεστηκότων ἀφαιρεῖν. Ἡ οὐχὶ μᾶλλον ἐστὶ ζωὴ καὶ
ἀγαθότης ἢ ἀήρ καὶ λίθος; καὶ μᾶλλον οὐ κραιπαλᾶ, καὶ
οὐ μηνιᾶ, ἢ οὐ λέγεται οὐδέ νοεῖται;

λαμβάνονται στὸ σύνολο τῶν τύπων πού συμβολίζουν τὸ
θεῖο.

Καί νομίζω ὅτι κι ἐσύ ἔχεις ἀντιληφθεῖ πόσο πολυλο-
γώτερα εἶναι τὰ τελευταῖα ἀπὸ τὰ πρώτα· γιατί ἔπρεπε
βέβαια οἱ Θεολογικὲς Ὑποτυπώσεις καὶ ἡ ἑρμηνεία τῶν
Θείων Ὀνομάτων νά εἶναι συντομότερη ἀπὸ τὴ συμβολι-
κὴ θεολογία. Γιατί ὄσο ὑψωνόμαστε πρὸς τὰ ἄνω τόσο
περιορίζονται οἱ ἀναλύσεις σέ νοητικὲς συντημήσεις. Ἐτσι
καὶ τώρα εἰσδύοντας στὸν ὑπέρνοο γνόφο θά συναντήσομε
ὄχι βραχυλογία ἀλλὰ πλήρη ἀπουσία λόγου καὶ νοῦ¹⁸.
Καὶ ἀπὸ κεῖ πάλι κατεβαίνοντας ὁ λόγος ἀπὸ τὰ ἄνω
πρὸς τὰ τελευταῖα στὸ βαθμὸ τῆς καθόδου τοῦ ἀνοίγεται
καὶ στὸ ἀνάλογο πλῆθος. Ἐνῶ τώρα ὑψωνόμενος ἀπὸ τὰ
κάτω πρὸς τὰ ἀνώτερα τους κατὰ τὸ βαθμὸ τοῦ ἀνεβάσμα-
τός του περιορίζεται καὶ ὅταν συμπληρώσει τὴν ἀνοδὸ
τοῦ θά γίνει ὀλότελα ἄφωτος καὶ θά ἐνωθεῖ ὀλόκληρος μέ
τὸν ἀνείπωτο. Καὶ γιατί, ρωτᾶς, ἐνῶ τίς θέσεις περὶ θεοῦ
τίς θέτομε ἀπὸ τὸ πρώτο-πρώτο, τίς ἀφαιρέσεις περὶ θεοῦ
τίς ἀρχίζομε μόνο ἀπὸ τὰ ἔσχατα; Ἐπειδὴ θέτοντας αὐτὸ
πού εἶναι πάνω ἀπὸ κάθε θέση, ἔπρεπε νά θέτομε τὴ
θεμελιωτικὴν τοῦ κατάφασιν ἀπὸ τὸ πιό συγγενικό του·
ἐνῶ ὅταν αἴρομε τὸ πάνω ἀπὸ κάθε ἀφαίρεση, ν' ἀρχίζομε
ν' ἀφαιροῦμε ἀπὸ τὰ πιό ἀπομακρυσμένα ἀπ' αὐτό. Ἡ
μήπως δέν εἶναι ζωὴ καὶ ἀγαθότητα περισσότερο ἀπὸ ὄ,τι
εἶναι ἀέρας καὶ πέτρα; Καὶ δέν εἶναι πολὺ περισσότερο
πού οὔτε σέ κραιπάλες παραδίνεται οὔτε μνησικακεῖ ἀπὸ
ὄ,τι μένει ἔξω ἀπὸ λόγος καὶ νόηση;

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ΄

Ὅτι οὐδέν τῶν αἰσθητῶν ὁ παντός αἰσθητοῦ καθ' ὑπεροχὴν αἴτιος.

Λέγομεν οὖν, ὡς ἡ πάντων αἰτία, ὑπὲρ πάντα οὐσα, οὔτε ἀνούσιός ἐστιν, οὔτε ἄζωος, οὔτε ἄλογος, οὔτε ἄνους, οὐδέ σῶμά ἐστιν· οὔτε σχῆμα, οὔτε εἶδος, οὔτε ποιότητα, ἢ ποσότητα, ἢ ὄγκον ἔχει· οὐδέ ἐν τόπῳ ἐστίν, οὔτε ὁράται, οὔτε ἐπαφὴν αἰσθητὴν ἔχει· οὐδέ αἰσθάνεται, οὔτε αἰσθητὴ ἐστίν, οὐδέ ἀταξίαν ἔχει καὶ ταραχὴν, ὑπὸ παθῶν ὑλικῶν ἐνοχλουμένη· οὔτε ἀδύναμός ἐστιν, αἰσθητοῖς ὑποκειμένη συμπτώμασιν, οὔτε ἐν ἐνδείᾳ ἐστὶ φωτός, οὐδέ ἀλλοίωσιν, ἢ φθοράν, ἢ μερισμόν, ἢ στέρησιν, ἢ ρεῦσιν, οὔτε ἄλλο τι τῶν αἰσθητῶν, οὔτε ἐστίν, οὔτε ἔχει.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ΄

Ὅτι δέν εἶναι κανένα ἀπὸ τὰ αἰσθητά ὁ αἴτιος κάθε αἰσθητοῦ σύμφωνα μὲ τὴν ὑπεροχὴ του.

Λέμε λοιπόν· ἡ αἰτία ὅλων, ἐνῶ εἶναι πάνω ἀπὸ ὅλα, δέν εἶναι οὔτε δίχως οὐσία¹⁹, οὔτε δίχως ζωή, οὔτε δίχως λόγο, οὔτε δίχως νοῦ· καὶ δέν εἶναι οὔτε σῶμα. Καὶ δέν ἔχει σχῆμα, οὔτε μορφή, οὔτε ποιότητα ἢ ποσότητα ἢ ὄγκο. Οὔτε εἶναι σέ κάποιο τόπο, οὔτε εἶναι ὁρατὴ, οὔτε γίνεται αἰσθητὴ μὲ κάποια αἴσθηση. Οὔτε αἰσθάνεται, οὔτε εἶναι αἰσθητὴ, οὔτε πέφτει σέ ἀταξία καὶ ταραχὴ ἀπὸ ἐνόχληση ὑλικῶν παθῶν. Οὔτε εἶναι ἀδύναμη ὑποφέροντας ἀπὸ συμπτώματα αἰσθητά, οὔτε τῆς λείπει τό φῶς. Κι οὔτε ὑπόκειται σέ ἀλλοίωση ἢ φθορά ἢ μερισμό ἢ ροή ἢ σέ κάτι ἄλλο αἰσθητό οὔτε καὶ εἶναι κάτι ἀπὸ αὐτά.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ε΄

Ἵτι οὐδέν τῶν νοητῶν ὁ παντός νοητοῦ καθ' ὑπεροχὴν αἴτιος.

Αὐθις δέ ἀνιόντες λέγομεν, ὡς οὔτε ψυχὴ ἐστίν, οὔτε νοῦς· οὔτε φαντασίαν, ἢ δόξαν, ἢ λόγον, ἢ νόησιν ἔχει· οὐδέ λόγος ἐστίν, οὔτε νόησις· οὐδέ λέγεται οὔτε νοεῖται· οὔτε ἀριθμός ἐστίν, οὔτε τάξις, οὔτε μέγεθος, οὔτε σμικρότης, οὔτε ἰσότης, οὔτε ἀνισότης, οὔτε ὁμοιότης ἢ ἀνομοιότης· οὔτε ἐστηκεν, οὔτε κινεῖται, οὔτε ἡσυχίαν ἄγει, οὔτε ἔχει δύναμιν, οὔτε δύναμὶς ἐστίν, οὔτε φῶς· οὔτε ζῆ, οὔτε ζωὴ ἐστίν· οὐδέ οὐσία ἐστίν, οὔτε αἰών, οὔτε χρόνος· οὐδέ ἐπαφή ἐστίν αὐτῆς νοητῆ· οὔτε ἐπιστήμη, οὔτε ἀλήθειά ἐστίν· οὐδέ βασιλεία, οὔτε σοφία· οὐδέ ἓν, οὐδέ ἐνότης, οὐδέ θεότης, ἢ ἀγαθότης, οὐδέ πνεῦμά ἐστίν ὡς ἡμᾶς εἰδέναι· οὔτε υἰότης, οὔτε πατρότης, οὐδέ ἄλλο τι τῶν ἡμῖν ἢ ἄλλῳ τινὶ τῶν ὄντων συνεγνωσμένων· οὐδέ τι τῶν οὐκ ὄντων, οὐδέ τι τῶν ὄντων ἐστίν, οὐδέ τὰ ὄντα αὐτὴν γινώσκει ἢ αὐτὴ ἐστίν· οὐδέ αὐτὴ γινώσκει τὰ ὄντα ἢ ὄντα ἐστίν· οὐδέ λόγος αὐτῆς ἐστίν, οὔτε ὄνομα, οὔτε γνώσις· οὐδέ σκότος ἐστίν, οὐδέ φῶς· οὔτε πλάνη, οὔτε ἀλήθεια· οὐδέ ἐστίν αὐτῆς καθόλου θέσις, οὔτε ἀφαιρέσεις· ἀλλὰ τῶν μετ' αὐτὴν τὰς θέσεις καὶ ἀφαιρέσεις ποιῶντες αὐτὴν, οὔτε τίθεμεν, οὔτε ἀφαιροῦμεν· ἐπεὶ καὶ ὑπὲρ πᾶσαν θέσιν ἐστίν ἢ παντελής καὶ ἐνιαία τῶν πάντων αἰτία, καὶ ὑπὲρ πᾶσαν ἀφαιρέσιν ἢ ὑπεροχὴ τοῦ πάντων ἀπλῶς ἀπολελυμένου καὶ ἐπέκεινα τῶν ὄλων.

* κτισμάτων

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ε΄

Ἵτι δέν εἶναι κανένα ἀπὸ τὰ νοητὰ ὁ αἴτιος κάθε νοητοῦ σύμφωνα μὲ τὴν ὑπεροχὴ του.

Κι ἀνεβαίνοντας πάλι λέμε· οὔτε ψυχὴ εἶναι οὔτε καὶ νοῦς. Οὔτε ἔχει κάποια φαντασία ἢ κάποια δοξασία ἢ κάποιο λόγο ἢ νόηση. Οὔτε εἶναι λόγος οὔτε νόηση καὶ οὔτε λέγεται οὔτε νοεῖται. Οὔτε ἀριθμός εἶναι, οὔτε τάξη, οὔτε μέγεθος οὔτε μικρότητα, οὔτε ἰσότητα, οὔτε ἀνισότητα, οὔτε ὁμοιότητα ἢ ἀνομοιότητα. Οὔτε στέκεται, οὔτε κινεῖται, οὔτε ἡσυχάζει· οὔτε ἔχει δύναμη οὔτε εἶναι δύναμη, οὔτε καὶ φῶς. Οὔτε πού ζεῖ οὔτε καὶ εἶναι ζωὴ. Οὔτε οὐσία, οὔτε αἰωνιότητα, οὔτε χρόνος. Οὔτε εἶναι νοητὴ ἢ προσπέλασή της. Οὔτε ἐπιστήμη εἶναι οὔτε ἀλήθεια, οὔτε βασιλεία, οὔτε σοφία· οὔτε ἓνα, οὔτε ἐνότητα, οὔτε θεότητα ἢ ἀγαθότητα, οὔτε πνεῦμα εἶναι ὥστε νά τὴ γνωρίζομε. Οὔτε υἰότητα εἶναι οὔτε πατρότητα, οὔτε κάτι ἄλλο ἀπὸ ὅσα ἀναγνωρίζομε σ' ἐμᾶς τοὺς ἀνθρώπους ἢ στ' ἄλλα ὄντα. Οὔτε εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ μὴ ὄντα οὔτε ἓνα ἀπὸ τὰ ὄντα, οὔτε τὰ ὄντα γνωρίζουν πῶς αὐτὴ εἶναι, οὔτε αὐτὴ γνωρίζει πῶς τὰ ὄντα εἶναι ὄντα. Οὔτε λόγος ὑπάρχει γι' αὐτὴν, οὔτε ὄνομα, οὔτε γνώση. Δέν εἶναι μήτε σκότος, μήτε φῶς, οὔτε πλάνη, οὔτε ἀλήθεια. Οὔτε αὐτὴ ἀποτελεῖ γενικά θέση οὔτε ἀφαίρεση· ἀλλὰ ἐνῶ κάνομε τίς θέσεις καὶ τίς ἀφαιρέσεις ὄλων τῶν ἐπειτα ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἴδια* οὔτε τὴ θέτομε οὔτε τὴν ἀφαιροῦμε. Γιατί ἡ παντέλεια καὶ ἐνιαία αἰτία τῶν πάντων εἶναι πάνω καὶ ἀπὸ κάθε θέση καὶ πάνω ἀπὸ κάθε ἀφαίρεση ἢ ὑπεροχὴ ἐκεῖνου πού εἶναι ἀπόλυτα ἄσχετο μὲ ὅλα καὶ πέρα ἀπὸ ὅλα²¹.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΣΤΗ ΜΥΣΤΙΚΗ ΘΕΟΛΟΓΙΑ

1. 'Ο ιερός συγγραφέας αρχίζοντας την πραγματεία του με προσευχή υπογραμμίζει τη βαρύτητα και την ιδιαιτερότητα του θέματός του, πού είναι ο λόγος περί θεού και μάλιστα ο μυστικός πού είναι και ο ουσιαστικός· ο θεός δέ γνωρίζεται με τις δικές μας ανθρώπινες γνώσεις αλλά με τη μυστική Έλλαμψη μόνον.
2. Τό ανέγγιχτο (τό αναφές) κατά την αισθητή άφή αλλά και την νοητή (τή γνώση).
3. "Αν άτονήσει για μιά στιγμή ή άσχολία με τά μυστικά θεάματα, πρέπει νά ξαναρχίσει από την άρχή· γι' αυτό πρέπει νά είναι επίμονη (σύντονος).
4. «'Όσα δέν είναι» είναι τά αισθητά, «έπειδή μετέχουν πάντοτε κάθε μεταβολή και δέν είναι ίδια πάντοτε με τόν έαυτό της», κατά τόν Παχυμέρη: τά όλότελα αντίθετα είναι τά νοητά.
5. «Χωρίς βοήθεια τής γνώσης» (=άγνώστως) «άπολύτως πᾶσιν άγνωστα».
6. 'Ο συγγραφέας κάνει σαφή διάκριση ανάμεσα στους «άμύητους», όχι άμύητους τών μυστικών αλλά έγκλωβισμένους στα αισθητά, και στους «μᾶλλον άμύητους» ειδωολάτρες.
7. 'Η αντίφαση πού παρατηρείται στην ανθρώπινη λογική δέν ισχύει όταν πρόκειται για τό θεό. Γιατί ο θεός είναι πάνω από θέση και άφαιρέση, πάνω από τό όν και τό μή όν, τή γνώση και τήν άγνοσία.
8. Πρόκειται για τόν άπόστολο Βαρθολομαίο. Πρέπει νά έχομε στό νοῦ ότι ο συγγραφέας θέλει νά παρουσιάζεται ως Διονύσιος 'Αρεοπαγίτης.
9. Στο κείμενο «πολυλόγος», όποιος λέει πολλά· «πολύλογος» είναι όποιος χρειάζεται πολλούς λόγους για νά λεχτεί, ώστε νά γίνει κατανοητός. Σύγκρινε τό «πρωτότοκος», ο Χριστός και τό «πρωτοτόκος» ή Παναγία.
10. 'Ο Παχυμέρης διευκρινίζει: «'Ακρότητας έκάλουν οι παλαιοί έκάστης ουσίας τό καθαρώτατον... ως ψυχής ακρότης ο νοῦς και έρωτος ο τών άναβεβηκότων (έρως) διάπυρος πόθος... 'Ως πάλιν επί τών αισθητών, πυρός τό λαμπρότατον και ύδατος τό άχνῶδες...». «Νοητάς δέ

ἀκρότητας τὰς οὐρανίας καὶ νοεράς οὐσίας καλεῖ, τὰς περὶ θεὸν οὐσας, αἷς καὶ τόπους ἀγιωτάτους ἀνόμασαν».

11. Γνώφος ἀλλὰ καὶ ὁμίχλη ἐξηγεῖται ἡ λέξις ἀραφέλ· οἱ Ἑβραῖοι θέλουν νὰ σημαίνει στερέωμα, οὐρανός, κατὰ τὸν Παχυμέρη.

12. Ὁ Παχυμέρης σημειώνει ὅτι «ὕποθετικούς» χαρακτηρίζει ὁ συγγραφέας τοὺς «ὀπογραφικούς» (περιγραφικούς) ἤγουν θεωρητικούς (λόγους) τῶν ὄντων τὰ ὁποῖα ὑποβάλλονται στὸ θεό, δηλαδή νοοῦμε ὅτι ὑπάρχουν σ' αὐτόν».

13. Στὸ κείμενο «κατὰ τὸ κρεῖττον». Ὁ Παχυμέρης τὸ ἐπαναλαμβάνει στὴν παράφρασή του· ὁ Ἰησοῦτης μεταφραστής στὰ λατινικά τὸ ἀποδίδει «σύμφωνα μὲ τὴν καλύτερη μοῖρα» ἐδῶ καὶ «στὴν ἀγαθὴ μοῖρα», στὴν Α' ἐπιστολὴ πρὸς τὸ μοναχὸ Γάιο.

14. «Χωρὶς νὰ βλέπομε... γνωρίσομε»· «Πολλάκις δὲ εἶπομεν ὅτι οὐ, καθὸ ὁ νοὺς ἐνεργεῖ ἢ καθὸ κινεῖται καὶ γινώσκει, τὸ θεῖον γινώσκειται ἀλλὰ καθὸ μᾶλλον οὐ βλέπει οὐδὲ γινώσκει».

15. «Θέσεις μέντοι εἰσὶν ὅσα οἰκειῶς ἐπὶ θεοῦ λέγεται ὅ,τι ἐστίν, οἷον τὸ ὄν, τὸ ζῶν, τὸ φῶς καὶ τὰ ἄλλα. Ἀφαιρέσεις δέ, ὅσα ὡς ἀλλότρια θεοῦ ἀποφάσκονται, οἷον ὅτι οὐ σῶμα ὁ θεός, οὐ ψυχὴ, οὐδέ τι τῶν γνωστῶν ἢ νοήσει ὑποπιπτόντων». Ἡ θέση ἀρχίζει ἀπὸ τὰ ἀνώτατα καὶ φτάνει στὰ κατώτερα· εἶναι ὄν, ἀγαθό, ζωὴ κλπ. Ἡ ἀφαίρεση ἀπὸ τὰ κατώτερα προχωρεῖ στ' ἀνώτατα· δέν εἶναι σῶμα, στοιχεῖο, ψυχὴ, ἄγγελος, ζωὴ, ὄν ἀλλὰ τὸ θεός εἶναι πάνω ἀπὸ ὅλα αὐτά.

16. Μὲ τίς ἀλλεπάλληλες ἀφαιρέσεις «ἀποκαλύπτεται ἡ τέλεια ἀγνωσία πού ἦταν «περικεκαλυμμένη» ἀπὸ ὅσες γνώσεις ἀφαιροῦνται. Οἱ γνώσεις ἀντὶ νὰ φανεράνουν συγκαλύπτουν μᾶλλον ὅ,τι ἀγνοοῦμε γιὰ τὸ θεό. Ὁ παραλληλισμὸς μὲ τὸ ἔργο τοῦ γλύπτη εἶναι ἐξαίρετος.

17. Ὁ μεταφραστής τῆς Μυστικῆς Θεολογίας στὸ Μίγνε παρατηρεῖ ὅτι ἀπὸ τὸ κεφάλαιο αὐτὸ φαίνεται ὅτι ὁ ἅγιος Διονύσιος εἶναι αὐτός πού παρέδωσε ὅλη τὴ σχολαστικὴ φιλοσοφία.

18. «... παντελῶς εἰς τὸν ὑπὲρ νοῦν καὶ οἰκεῖον θεῶν γνόφον εἰσδύντες μὴ μόνον βραχυλόγοι γενησόμεθα ἀλλὰ καὶ ἀλογίαν παντελεῖ καὶ ἀνοησίαν εὐρήσομεν». Ἀλογία εἶναι «τὸ μὴ δύνασθαι λόγῳ παραστήσαι τὸ ὑπὲρ λόγον»· ἀνοησία «ὃ μὴ δύναται τις νοῆσαι, ὡς ὑπὲρ νοῦν ὄν».

19. Ὁ Παχυμέρης ἐπισημαίνει τὴν κλιμάκωση: «οὔτ' ἀνούσιος, οὔτε ἄζωος, οὔτε ἄλογος, οὔτε ἄνοος», ὅπου τὸ προηγούμενο δηλώνει προφανέστερα παραλογία ἀπὸ τὸ ἐπόμενο. Ἡ ἄλλη ἐπισήμανσή του εἶναι ὅτι οἱ τέσσερις πρῶτες διπλές ἀρνήσεις (οὐκ α-) ἐξασφαλίζουν τὸν ἀκροατὴ νὰ μὴ νομίσει ἀκούοντας τίς ἐπόμενες ἁπλές (οὐ σῶμα κλπ) ὅτι δέν ὑπάρχει θεός, ἐνῶ καὶ ὑπάρχει καὶ ζεῖ καὶ νοεῖ, διαφέρει ὅμως ριζικὰ ἀπὸ ὅλα τὰ ὄντα.

20. «Ἐπαφὴ νοητὴ» εἶναι ἡ γνώση πού πραγματοποιεῖται μὲ τὸ νοῦ καὶ «αἰσθητὴ» ἡ πραγματοποιούμενη μὲ τὴν αἴσθηση. Αὐτὰ ὅμως εἶναι οἰκειὰ στὸν ἄνθρωπο, ὄχι καὶ στὸ θεό πού ἔχει «γνώσιν αὐτῶ πρέπουσαν».

21. Τὸ ἀποτέλεσμα τῆς «ἐργάδου» αὐτῆς προσπάθειας τὸ διατυπώνει ὁ Παχυμέρης. Μὲ τίς θέσεις καὶ τίς ἀφαιρέσεις οὔτε γνωρίζομε τέλεια οὔτε ἀφαιροῦμε τέλεια τὸ θεό «ἀλλὰ εἰκόνας τινὰς ἐκ τῶν περὶ αὐτόν ἀναματτόμενοι ἀμυδρόν τι συνάγομεν τῆς ἀληθείας ἴνδαλμα», διότι ὁ Θεός εἶναι «ἀπολελυμένος καὶ ἐπέκεινα ὄλων».